

Line Lerche Mørck

Mo(ve)ments Beyond Marginalization¹

Resumé

Artiklen formidler indholdet af en professorat-tiltrædelsesforelæsning inden for området: "Omfattende identitetstransformation, overskridende læring og ændringer i tilhørsforhold, med særligt fokus på bevægelser, der overskrider bandeinvolvering og radikalisering". Titlen på tiltrædelsesforelæsningen er: "Mo(ve)ments beyond marginalisation". Artiklen handler om, hvordan man kan udforske og forstå marginalisering på måder, der samtidig bidrager til overskridelsen af marginalisering. Den valgte overskrift er en måde at konceptualisere og rammesætte, hvordan jeg arbejder med forebyggelsesområdet i bred forstand. I artiklen konkretiseres det, hvordan der arbejdes teoretisk, metodologisk og med praksisudvikling, med udgangspunkt i bl.a. social praksisteori og kritisk psykologisk praksisforskningstradition. Artiklen formidler, hvordan teorien om grænsefællesskaber er blevet anvendt og videreudviklet over tid i arbejdet med overskridelse af marginalisering i og på tværs af forskellige forskningsprojekter. Artiklen illustrerer, hvordan 'mo(ve)ments beyond marginalisation' udforskes og

samskabes i forskningssamarbejdet, bl.a. med en tidligere rocker, der er i gang med sin exitproces. Et samarbejde der resulterede i udviklingen af en særlig metode til at udforske identitetstransformation, den såkaldte mo(ve)ment-metodologi og i nye strategier for social praksis etik. Artiklen ender med at præsentere en metode til bandebyggelse Livsførelseslisten som en prototype, herunder hvordan man kan arbejde med rekontekstualisering af prototyper til andre praksisfelter, som eksempelvis inklusion i indskolingen.

Nøgleord: *Bande-exit, forebyggelse, overskridende læring, identitetstransformation, mo(ve)ment-metodologi, praksisforskning, overskridelse af marginalisering, bandeinvolvering og radikalisering.*

Indledning: En helhedsorienteret forståelse af feltet

Mit forskningsområde omhandler "Omfattende identitetstransformation, overskridende læring og ændringer i tilhørsforhold med særligt fokus på bevægelser, der overskrider bandeinvolvering og radikalisering", forskningen er forank-

¹ Teksten er et redigeret manuskript fra Line Lerche Mørcks tiltrædelsesforelæsning som professor på DPU d. 11.3. 2016.

ret i DPU's forskningsprogram (Dis)engaging Children and Young People².

Jeg oversætter typisk professoratets område til "professor i forebyggelse af bande-involvering og radikaliserings". Som vi skal se udforsker jeg forebyggelse *helhedsorienteret*, dvs. at jeg anlægger et bredt fokus på forebyggelse, der inkluderer betydningen af historiske ændringer i samfundsmæssige betingelser for området. Dette er alt lige fra ændringer i italesættelsen af bander og radikaliserings, til konflikter og deraf ændringer i det danske bande-rocker-miljø (Mørck et al, 2013), til ændringer i form af nye politikker som fx den danske regerings nationale handlingsplaner og bandepakker, og deraf opståen af nye interventionsområder, som fx "bande-exit", "bande-forebyggelse", "forebyggelse af radikaliserings", "forebyggelse af cross-over" mellem bander og radikaliserings (Christensen & Mørck, 2017).

Jeg vil illustrere, hvordan dette *helhedsorienterede* fokus også bygger på et kritisk psykologisk ideal om at udforske samfundsmæssige livsbetingelser og sociale indsatsers betydning *decentreret* i og på tværs af kontekster (Dreier, 2008), dvs. udforske betydninger som del af udsatte personers samlede daglige livsførelse og henover livet. Som vi skal se, er der mange komplekse betydninger på spil, når eksempelvis en rocker bliver exit-kandidat i det nationale exitprogram, og samtidig deltager engageret i forskellige former for fællesskabende praksis, som medforsker og forskerlærling. Alt sammen har betydning for hans identitetstransformation, tilblivelse, læring og hans ændrede tilhørsforhold i og på tværs af fællesskaber

og kontekster. Som vi skal se understreger jeg med begrebet *overskridende læring* det delvise i overskridelsen af marginalisering, fordi der er tale om processuel og kompleks overskridelse: en zig-zag-agtig proces, hvor de problemer, der overskrides, kan skifte form og indhold undervejs, og det er sjældent, de endegyldigt overskrides (Mørck, 2006). Jeg vil illustrere, hvordan jeg kombinerer praksisudvikling, metodeudvikling og teoriudvikling når jeg sammen med andre arbejder med at videreudvikle og rekontekstualisere teorien om Grænsefællesskaber – Læring og overskridelse af marginalisering (Mørck, 2006) inden for meget forskellige praksisfelter.

I artiklen gennemgår jeg, hvordan min forskning er forankret i og inspireret af forskellige traditioner, og mo(ve)ment-metodologien introduceres sammen med andre centrale begreber. Dernæst illustrerer jeg, hvordan de introducerede tilgange og analysebegreber anvendes og videreudvikles i analysen af (overskridelse af) marginalisering i en tidligere rockers exit-proces, for dernæst at zoome ud til at fortælle mere overordnet om andre igangværende forskningsprojekter og problematikker inden for feltet forebyggelse. Forskningens etiske principper diskuteres under overskriften social praksis etik, for til sidst at afrunde artiklen med, hvordan vi vil arbejde med at videreudvikle den helhedsorienterede metode *Livsførelseslisten* (Mørck & Celosse-Andersen, 2016), så denne forhåbentlig kan bruges til at understøtte, dokumentere og videreudvikle indsatser indenfor det brede forebyggende område.

På skuldrene af andre

Min forskning er i udgangspunktet forankret i to delvist overlappende traditioner, hhv. social praksisteori og kritisk psykologisk praksisforskning. Jeg har dog også i tiltagende grad inviteret den kollektive biografi tradition ind i metodeudviklingen af det vi kalder "mo(ve)ment metodologi" (se fx Kristensen & Mørck

2 ENGAGE forsker i, hvordan fællesskaber i og udenfor skole og institutioner er med til at forme børn og unges tilblivelse og udvikling, deres trivsel og deltagelse. Hvordan er institutioner, interventioner og pædagogik med til at skabe muligheder og barrierer for læring, involvering og udvikling? Hvilke præmisser er på spil, når forskellige fællesskaber dannes? Og hvad skal der til, for at forskellige deltagere føler, at de hører til og kan bidrage?

2016). Disse traditioner er jeg i samarbejde med mange gode samarbejdspartnere og kolleger samtidig også blevet medudviklet af.

Social Praksisteori

Når jeg i professoratets teoretisk forankrede forskningsområde skal beskæftige mig med identitetstransformation, overskridende læring og ændringer i tilhørsforhold med særligt fokus på bevægelser, der overskrider bandeinvolvering og radikaliserings, så tager forståelsen af identitetstransformation og forståelsen af de (overskridende) bevægelser sit udgangspunkt i social praksisteori. Med social praksisteori forstår vi relationen mellem mennesket og verden situeret, som dialektisk, historisk opstået og vedvarende gensidigt (re)produceret og i stadig bevægelse, gennem menneskets deltagelse og samfundsmæssige engagement i fællesskaber. Identitetstransformation udgør en konfliktuel tilblivelse, der udforskes i og på tværs af forskellige konfliktuelle situationer (moments), som inkluderer kampe for anerkendelse, og risici for eksklusion. Relationen mellem mennesket og verden er ifølge Jean Lave (Lave, 2011: 150) gennemsyret af historisk produceret politisk-økonomiske strukturer og kampe, hvilket betyder, at de praksisproblematikker, som undersøges, altid er konfliktuelle og rummer en kamp for forandring, og dermed et kollektivt potentiale for udvikling, som forskere, praktikere og andre kan lære af. Social praksisteori hjælper os således til at forstå subjekter på en gang situeret og i bevægelse i praksis:

“Vi udforsker vedvarende kampe og kulturel produktion af identitet ved at tage afsæt i situeret deltagelse i eksplícitte lokale konflikter. Ved at tage et sådant udgangspunkt rettes opmærksomheden mod det sociale liv og dets relationelle og dialogiske eller dialektiske vilkår, især mod personers generative, konfliktuelle deltagelse i praksis – hvor subjekter til dels formes og stadig også former sig selv på historisk og kulturelt specifikke måder”. (Holland & Lave, 2001: 5, min oversættelse)

Når jeg nedenfor udfolder moment-movement-metodologien, som jeg senere anvender til at udforske identitetstransformation og overskridelse bevægelser i en tidligere rockers bande-exit-proces, så anlægger jeg en åben (og altså ikke et specifikt bande-fokuseret) analyse af *indholdet og retningen af bevægelser / movements*. Her er jeg ligeledes inspireret af Jean Laves begreb om bevægelse, som det defineres i relation til begrebet om deltagerbaner:

“Det udskiller bestemte former for skiftende deltagelse: begrebet om bevægelse i en retning, mulighederne for at trænge dybere ned, blive mere af noget, foretage sig ting anderledes på måder, der gradvist ændrer ved, hvordan man er objektivt, hvorledes man forstås af andre, og hvorledes man forstår sig selv som et socialt placeret subjekt. Deltagerbaner skabes og gøres mulige i igangværende deltagelsesrelationer i praksis”. (Lave, 1999: 50, mine understregninger)

At få sat ord på det her ‘noget’ står helt centralt for social praksisteori, når man empirisk skal forstå det, der giver bevægelserne indhold, mening og retning for subjektet, og dermed komme til forståelse med processerne, når subjekter hhv. reproducerer en marginal position og/eller delvist bevæger sig ‘beyond’ marginale positioner (herunder radikaliserings eller bande-involvering).

Kritisk psykologisk praksisforskning

En anden stærk tradition her i Danmark er den kritisk psykologiske praksisforskning, som jeg står på skuldrene af og som jeg har været med til at udvikle sammen med gode kolleger (se fx Nissen, 2000, Dreier, 1996, Mørck & Nissen, 2005, Højholt, 1993). Praksisforskning kan forstås både som teori-, metode og praksisudvikling på en og samme tid (Mørck, 1995). Ute Osterkamp, som er en af grundlæggerne af traditionen fra Freie Universität, Berlin, understreger, at kritik inden for denne kritisk psykologiske praksisforskningstradition også skal forstås som “bidrag til menneske-

liggørelse af livsbetingelserne” (Osterkamp, 2000: 25). Fremmedgørelsen sker gennem at individet alene tillægges bestemte egenskaber eller handlemåder, samtidig med at der ses bort fra, hvordan omverdenen er inddraget i at indskrænke eller udvide andres livs- og udtryksmuligheder (Osterkamp, 2000: 26). I den kritiske psykologis forsøg på at overskride denne personaliserende synsmåde anvendes begrebet fremmedbestemthed om *“forhold som man kan opleve ikke at have rådighed over og som kan ramme én med en følelse af ikke at kunne gøre noget”* (Holzkamp, 2013: 302). Processen med at overskride fremmedbestemthed går gennem en fælles bestræbelse på at “afmystificere” det som står i vejen og hindrer “én i en kommen til forståelse med sig selv og andre” på nye og bedre måder (Holzkamp, 1998).

Denne pointe er vigtig at medtænke, når vi arbejder med feltet mo(ve)ment beyond marginalisation. Praksisforskningen handler således om at komme til forståelse med de her samfundsmæssige marginale positioner, samt at menneskeliggøre og forandre de livsbetingelser, der er med til at dæmonisere, fremmedgøre eller undertrykke de mennesker, der deltager fra en marginal position.

Når vi inden for kritisk psykologi taler om kritik, så er der både tale om en samfundskritik og en selvkritik. Osterkamp (2000: 26) skriver, at kritik handler om at vi med den personaliserende synsmåde har en tendens til at forveksle årsag og virkning., ala: “nå ja han er urolig, fordi han har ADHD” (Kristensen & Mørck, 2016), eller “han er voldelig eller farlig, fordi han er tidligere bandemedlem”.

Med min forskning er det ambitionen at forstå dynamikkerne i disse processer, hvormed vi kommer til forståelse og italesætter dem. Som vi skal se nedenfor, så prøver jeg via medforsker-samarbejde at skabe kollektive vi’er, hvor vi sammen kan komme til en dybere forståelse og dermed bidrage til at udfordre, nuancere, overskride de personaliserende tendenser.

Når vi som praksisforskere skriver “vi”, så inkluderer vi vores medforskere i det der er et bredere vi, hvor vi sammen også forholder os selvkritisk og ikke bare positionerer os som nogle ‘gode og fornuftige’ forskere, der står udenfor og som kan udpege, hvad andre gør forkert (Osterkamp, 2000). Således er bestræbelsen i praksisforskning en form for *deltagende kritik* (Mørck & Nissen, 2005: 123), hvor vi sammen i og på tværs af praksisser kommer til en forståelse af konkrete problemer, dilemmaer og handlemuligheder i en meget kompleks praksis.

Mo(ve)ment metodologi

Jeg har andre steder beskrevet, hvordan den kritisk psykologiske praksisforskning, samt social praksisteori udgør de væsentligste byggesten til grundlaget for det, jeg sammen med andre, gennem en række artikler beskriver som mo(ve)ment metodologi (se fx Mørck, 2014, Mørck & Hansen, 2015, Kristensen & Mørck, 2016, Mørck & Celosse-Andersen, 2016, in press).

Men som vi skal se i det følgende er det kollektive memory-work (Haug, 1987) og den senere videreudvikling i arbejdet med kollektive biografier (Davies & Gannon, 2006) også en vigtig inspiration i vores metodiske videreudvikling af en mo(ve)ment-metodologi:

“Vi anvender termen mo(ve)ment til at samskabe en detaljeret opmærksomhed på konkrete erindrede moments (situationer) med muligheden for forandring (bevægelse)” (Davies & Gannon 2006: x, min oversættelse).

I denne *kollektive* biografi-tradition betyder det at forske kollektivt, at man forsker sammen med andre medforskere i erindrede situationer. Sammen udforskes og analyseres detaljerede beskrivelser af de erindrede situationer, hvordan man følte, tænkte og handlede i situationen, og gennem denne udveksling bliver man klogere på almene problematik-

ker sammen med nogen, der har stået i en lidt lignende situation.

Kollektive udvekslinger: at følge medforskerne i og på tværs af sammenhænge

I tråd med praksisforsknings- og memory-work traditionen er målet at etablere en medforskerrelation, som er deltagerorienteret, dvs. mere ligeværdig og dialogisk end traditionelle former for interviewundersøgelser.

Selv om de tidligere bande- og rockermedlemmer ofte længes efter fællesskab, kan det etisk og praktisk være svært som forsker at skabe et trygt, fortroligt rum, hvor forskellige medforskere med bande- eller rockerbaggrund kan komme i et fastlagt forløb af gruppemøder, som fx Haug's memory-work lægger op til.

I lighed med Haug & kollegaer (Haug et al. 1987) har jeg inviteret de tidligere bandemedlemmer og rockere som medforskere ved at give dem rapporter, bøger (fx Mørck, 2006, Christensen & Mørck, 2017), sende dem empiriske artikler om andres bandeexitprocesser (Mørck & Hansen, 2015, Mørck, 2014, 2016a), således at vi i interviewsammenhæng, og i de andre dialogiske fora (virtuelt og på seminarer), kollektivt har kunnet diskutere deres erfaringer, i relation til litteratur og andres erfaringer. Det er kun enkelte af medforskerne (som fx Peter Hansen³ nedenfor), der er så bogligt orienterede og forskningsmæssigt engagerede, at de har læst flere hele bøger, rapporter og artikler. Men de fleste af medforskerne har orienteret sig i artikler og alle har engageret sig i at læse udkast til analyser, papers og artikler, der omhandler dem selv. Vores fælles engagement bunder i en *fælles interesse* i at gøre en forskel for andre og være med til at udvikle exitområdet.

3 Pseudonymet "Peter Hansen" udgjorde tilbage i 2015 en anonymiseret forskerlærlingeidentitet, som vi skabte sammen (Mørck & Hansen, 2015). Siden da har Peter valgt at ophæve anonymiteten og som medforfatter udgive artikler under eget navn (Mørck & Celosse-Andersen, 2016, in press).

Kollektiv memory-work traditionen kan ligeledes hjælpe os til at komme mere i dybden med kropsliggjorte sider af identitetsformationen, herunder de sansede meningsskabelsesprocesser i forbindelse med følelser af ensomhed, magtesløshed, og hvad der bibringer dem dyb mening i livet. Det omhandler også følelser, som det kan være svært at sætte ord på. En af mine medforskere, jeg kalder ham Bilal, var højskoleelev og i gang med at slippe båndene til sit tidligere bandemiljø. Bilal fulgte jeg via (opfølgende) interviews, og jeg observerede ham bl.a. som oplægsholder og medlærer på højskolens fag om bandekriminalitet, hvor andre gæstelærere (med personlige erfaringer fra feltet) ligeledes deltog. I et af interviewene fortalte Bilal om kropsliggjorte erfaringer, da han overværede den tidligere højskoleelev Ali (der ligeledes havde personlig baggrund i et hårdt kriminelt miljø) sætte ord på en proces, der til forveksling lignede hans egen:

"Jeg følte, at selvom [Ali] sad og fortalte om sig selv, så gik det ind og ramte mig så hårdt personligt. [Ali] fik sat ord på mine følelser, som jeg ikke selv har kunnet sætte ord på" (Bilal). (Mørck, 2016a: 344).

Ali har jeg ligeledes fulgt og lavet opfølgende interviews med. Således kan det at høre andre, der har deltaget fra en lignende marginal position hjælpe processen med at finde ord for dét, de tidligere bandemedlemmer gennemgår undervejs i exitprocessen, herunder de svære følelser, som det i udgangspunktet kan være svært at sætte ord på. Omkring 10 af mine andre medforskere med rocker eller bandebaggrund har ligesom Bilal, Ali og Peter haft mulighed for at lytte til andres oplæg, og selv holde oplæg (Mørck et al. 2013, Mørck, 2016b, Mørck & Hansen, 2015).

Jeg har således videreudviklet mo(ve)ment-metodologien i en etnografisk retning, hvor jeg kan indgå i kollektive udvekslinger ved at *følge* mine medforskere over tid og sted,

gennem opfølgende interviews om betydningsfulde situationer, og etnografisk ved at deltage i andre dialogiske praksisser (virtuelle såvel som 'real life'), hvor de holder oplæg, og mundtligt eller skriftligt deler deres erfaringer med mig og/eller andre. Jeg har fulgt og mødtes med dem som del af mere eller mindre etablerede dialogiske praksisser (Mørck, Hartvig, Blidfelt, 2018), som arrangeres og opstår i og på tværs af individuelle og gruppeinterviews, seminarer, konferencer, på en højskole og via en hemmelig facebook gruppe. Jeg har i og på tværs af disse sammenhænge deltaget engageret, som aktivt lyttende, diskuterende og med mundtlige oplæg og skriftlige indlæg, og således ageret en form for kollektivt formidlende led, og været med til at (re)producere en form for 'fælles vi', hvor vi sammen kommer til en dybere forståelse af det almene og det særlige for dem ved at befinde sig i en bande exit-proces. Mine medforskere har ligeledes kunne følge og gå i dialog med mig omkring produktionen af viden, når jeg (og mine samarbejdspartnere) deler analyserne med dem, inden de udgives i papers, rapporter og artikler.

Forskerpositionering som solidarisk deltagende kritik

Indenfor praksisforskningen taler vi som nævnt om *deltagende kritik* (Mørck & Nissen, 2005), hvortil jeg understreger det *solidariske* element ved den deltagende kritik (Mørck, 2006). Det *solidarisk* kritiske bygger på det kritisk psykologiske ideal om at arbejde nedefra og indefra med førstepersonperspektiver, hvor man sammen med medforskerne kommer til forståelse med de subjektive handlegrunde (Mørck, 2006: 231), og hvor man særligt prioriterer at komme til forståelse med de parter, der deltager fra samfundsmæssigt marginale eller udsatte positioner. Den solidarisk *deltagende* kritik indbefatter, at vi som forskere er *deltagende* i og på tværs af fællesskaber og sammenhænge, og dermed altid går til et felt med viden og erfaringer fra tidligere

sammenhænge, forskningsprojekter og med et teoretisk udgangspunkt. Fx har teorien om grænsfællesskaber (Mørck, 2006) udgjort en gennemgående rød tråd i min måde at gå til feltet lige siden min ph.d. Som forsker deltager jeg desuden engageret i debatter til seminarer, i medierne, indlæg som ligeledes deles på de sociale medier, hvor mange af mine medforskere, både professionelle praktikere og de såkaldte formers⁴, følger med. Jeg kan dermed ikke undgå at blive positioneret i og forholde mig til de ofte meget politisk omstridte emner og praksisfelter, som jeg udforsker. Det således ikke muligt at deltage neutralt (Khawaja & Mørck, 2009). Når jeg fx i min forskning henover flere forskningsprojekter vedvarende har valgt at samarbejde tættere med nogle parter, eksempelvis de såkaldte formers, frem for andre, så er det også en form for positionering i dette konfliktfyldte felt, der påvirker min relation til andre involverede parter, til feltet og min indsigt i og kommen til forståelse med eksempelvis bandeforebyggelse. Nedenfor udfolder jeg, hvordan jeg på tværs af projekter har valgt at have et meget tæt samarbejde med de såkaldte formers, de tidligere bandemedlemmer og tidligere rockere, for dermed at komme mere i dybden med forståelsen af, hvordan verden ser ud og (kropsligt) erfares fra en position som "former". Men samtidig er jeg som forsker også positioneret via de projekter, som vi vinder via udbud fra eksempelvis Integrationsministeriet. Så selv om vi her involverer både professionelle praktikere, videnspersoner og formers som interviewpersoner og nogle af dem engagerer sig ekstra ud over tidsrammen for projektet og dermed deltager fra en længerevarende medforskerposition, så er vores fokus og forskningsspørgsmål samtidigt forankret i og forhandlet i relation til aktuelle

4 Formers er en samlebetegnelse for tidligere kriminelle, tidligere bande- eller rockermembers, samt andre der tidligere har været del af ekstreme eller radikaliserede miljøer (Christensen & Mørck, 2017).

politiske dagsordener og dominerende diskurser på feltet (jf. Christensen & Mørck, 2017).

Et eksempel omhandler vores “cross-over”-projekt, som opnåede finansiering af Integrationsministeriet. Her opretholdt Tina Wilchen Christensen og jeg en grundlæggende kritisk forholden sig til den nye “cross-over”-betegnelse, hvor man politisk og i regeringens handleplaner primært havde italesat et cross-over mellem bandemiljø og islamisk radikaliserings (Christensen & Mørck, 2017). Hvor det politisk definerede begreb “Cross-over” tog sin oprindelige form med reference til Omar El Husseins angreb, februar 2015, var vores forskningsprojekt med til at udfordre og nuancere “cross-over”-begrebet. Vi redegjorde for, hvordan begrebet var blevet født i dansk policy og interventionssammenhæng, og vi diskuterede kritisk begrebets tendens til at skabe blinde vinkler i forebyggelsesarbejdet, hvis vi (forskere, praktikere, policy-magere, og medier) primært reproducerer “cross-over”-begrebet som én bevægelse fra bandetilhør (A) til radikaliserings eller islamisk ekstremisme (B). Med rapporten reformulerede vi “cross-over” som betegnelse for multiple bevægelser i og på tværs af mange forskellige grupperinger, ligesom vi i forlængelse af de ovenfor teoretiske tilgange, interviewede i dybden for at forstå konkrete moment-movements. Nærmere bestemt undersøgte vi, hvordan forskellige menneskers deltagelsesbaner og bevægelsesretninger konstituerer sig over tid, hvordan deres baner og identitet får substans. Disse kritiske reformuleringer af cross-overbegrebet fulgte jeg og min kollega Iram Khawaja efterfølgende op med en særlig forskningsmæssig videreundersøgelse af sammenhænge, hvor de tidligere bandemedlemmer, rockere og radikaliserede (ikke i samme grad) blev mødt med dæmonisering, negativ forventning, mistillid eller eksklusion (Mørck & Khawaja, in press).

Når vi udforsker “movement *beyond* marginalization” rummer det således en særligt solidarisk deltagende interesse i at komme til

forståelse med de sammenhænge og fællesskaber, hvor formers bydes velkommen, hvor de føler belonging, og kan udvikle anerkendte, legitime positioner, som del af vores samfund. Jeg undersøger eksempelvis identitetstransformation som, hvordan deres kompetencer og ressourcer fremstilles, genkendes og skabes, hvordan de får nyt indhold og substans, når de som personer deltager i fællesskabende praksis og dermed bliver til som noget nyt.

Emergens arrangeret som følgeforskning

I følgeforskningen praktiserer vi en forskningsmæssig emergens, forstået som en processuel kommen til forståelse, der fortsat er under opståen, dvs. en vedvarende, undervejs og altid uafsluttet proces. Dermed forbindes idealerne om emergent kommen til forståelse med solidarisk deltagende kritik og det sættes over for forskningsprojekters almene tendens til at skulle konkludere noget endegyldigt, lukket og afsluttet.

Forskningens emergens understøttes således af den måde forskningen arrangeres som følgeforskning, der følger bevægelser som del af historisk, samfundsmæssig praksis, som kollektive og individuelle subjekters tilblivelsesprocesser, der kontinuerligt reproduceres i og på tværs af forskningsprojekter og praksisser. Jeg har eksempelvis fulgt det, der med tiden blev til bande-rocker miljøet og dertilhørende (gadeplans)interventioner siden mit ph.d.-projekt (Mørck, 2003). Via aktiv deltagelse i medierne følger jeg fortløbende ændringerne på policy-niveau. Jeg bliver ringet op af journalister, stort set hver gang regeringer eller kommuner laver en ny handleplan, lovgivning eller indsats på forebyggelse, bande- og radikaliseringsområdet, og så diskuterer jeg denne i relation til forskningen og erfaringerne på området. Samtidig følger jeg projekter og personer (formers og praktikere) over lang tid, mens de ændrer sig og mange af dem deltager fra multiple og skiftende positioner, som formers, som praktikere i forskellige positioner.

Følgforskningen veksler således også i form og med hensyn til, hvordan den arrangeres. I perioder kan den tage form som fri forskning i samarbejde med forskerkolleger (Mørck & Nissen, 2001, 2005, Mørck & Khawaja, accepted) evt. understøttet af forskningsbaserede specialesamarbejder (Mørck et al 2013). Forskningen kan også igangsættes sammen med praktikanter og som dialogisk udveksling (Mørck, Hartvig & Bildstedfelt, 2018), der teoretiseres og formidles på ph.d.-kurser (Nissen & Mørck, accepted), eller på forebyggelses-, bande- og radikaliseringsseminarer (Mørck, 2016a). Samarbejdet har også udviklet sig videre til metodologisk udvikling af forskningsmetoder (Mørck & Celosse-Andersen, in press) og som praktisk innovation og udviklingsarbejde (Mørck & Celosse-Andersen, 2016, Mørck, Rasmussen, Lyhne, Lund, 2018, Mørck & Østergaard, 2018).

Forskningsprocessernes *emergens* præges også af forskningens betingelser, hvorvidt og hvordan forskningen opnår bevilling, dermed om der er en formel start og slutdato, med et på forhånd fastlagt produkt. Men uanset bevillinger og form reproducere mange af mine samarbejdsrelationer i feltet, de fortsætter i og på tværs af forskningsprojekter, hvor vores forskningsinteresser og temaer også kan ændre sig over tid og fra artikel til artikel. Samarbejdet med den tidligere rocker Peter, som jeg udfolder nedenfor, er et glimrende eksempel på, hvordan forskningens indhold og form ændrer og udvikler sig henover tid, artikler og projekter.

Marginalisering, følelser af fastlåsthed

Bandeexit-processer og kampen for at etablere en ny og tålelig livsførelse kan undersøges som et særligt rum for marginalisering, hvor exitkandidater må kæmpe hårdt og vedholdende henover mange år for delvist og skridt for skridt at overskride den samfundsmæssigt marginale position som (tidligere) rocker eller bandemedlem. I forståelsen af marginalisering

bygger jeg på kritisk psykologi, når jeg analyserer begrænsninger i andelen i rådigheden over egne livsbetingelser. Denne kritisk psykologiske vinkel bidrager til analysere det yderst begrænsede handlerum og indflydelse Peter har på sin livssituation det første år af hans exit proces. Indenfor kritisk psykologi taler man om almengørelse ud fra enkelttilfælde (Holzkamp, 2005), og enkelttilfældet henviser til livssituationen og det modsætningsfulde handlerum, der både består af problemer, begrænsninger og handlemuligheder. Som vi skal se nedenfor, rummer den begrænsede andel i rådigheden så mange forskellige facetter, at det er ekstremt overvældende, herunder en række dobbeltheder og begrænsninger, der tilmed (re)produceres af det etablerede systems ageren. Peters i forvejen begrænsede økonomi begrænses yderligere af, at skat stadig (som del af en fortsat Al Capone-strategi) trækker i hans indtægt, dertil kommer dilemmaet, at han er fuldt ud afhængig af andres (det etablerede system, exitprogrammets/politiets) ageren, altså de selvsamme parter, der kort forinden har været hans fjender, dem der skulle afhøre ham, efterforske og bekæmpe bandekriminalitet. Vi analyserer således problemer vedrørende mistillid til systemet og ensomhed, der gør sig gældende alment for de fleste exitforløb. Der er således både tale om analyse af almene problemer, der er del af den forandringsproces en person undergår, når han skal forlade bandemiljøet og blive til noget nyt som del af vores civile samfund. Men begrænsningerne i Peters andel i rådigheden over hans livssituation er skærpede og særlige ekstreme på flere måder, som jeg kun har set gøre sig gældende for Peter. Det forekommer ofte som del af det danske nationale exit program, at det er politiuddannede, der koordinerer bandeexit, hvilket mange exitkandidater påpeger som problem. Men for Peter var det den selvsamme politimand, der forud for exitforløbet medvirkede til efterforskningen af ham, der også fik opgaven at være exitkoordinator for ham og

hans ven. Dette er usædvanligt, og en ekstra marginaliserende omstændighed. Vores empiriske analyser af Peters livssituation samler betydningsfulde moments henover det første år i exit. Begrænsninger og handlemuligheder analyseres ligeledes ved på en og samme tid at gå i dybden med en række betydningsfulde moments/situationer, samtidig med at vi analyserer handlemuligheder som movements/bevægelsesretninger i og på tværs af disse betydningsfulde situationer. Når jeg arbejder situeret med generalisering som almengørelse ud fra enkelttilfælde, er jeg således opmærksom på, hvad der gælder specifikt for netop Peter. Samtidig undersøger jeg en tese på tværs af andre cases med ledende personers exit processer, om at de skærpede modsætninger, jeg finder i Peters case måske kan skyldes, at han havde en høj position i bandemiljøet (rockerpræsident). Når jeg analyserer den næste exit kandidats (begrænsede) andel i rådigheden over sine livsbetingelser under exit, analyserer jeg forskelle og ligheder i mulighedsrum, dilemmaer og hvordan handlemulighederne – udmønter sig i bevægelser i forskellige retning. For Peter var der ekstremt mange begrænsninger og dobbeltheder, der stressede ham, hvorfor vi også måtte udvide vores teoretiske begreber til at analysere dem. Overgange analyseres med kritisk psykologiske livsførelsesbegreb også som (re)produktion af vaner og rutiner i hverdagen, og her udgjorde det eksempelvis også et ekstremt skift og dermed dobbelthed for Peter, at gå fra en magtfuld position i rockermiljøet, hvor han var vant til at handle og forholde sig aktivt i forhold til konflikter, til at skulle mobilisere tillid til at kunne forholde sig tålmodigt og afventende på, at systemet handler på hans vegne. Hvor mobiliseringen af tillid i forvejen er en almen problematik, så skærpes problematikken af at Peter bliver overladt til en exitkoordinator, der samtidig var den selvsamme politimand, der tidligere efterforskede ham. Hvilket også betyder at han aktivt søger at udvide sit mulighedsrum ved

at opsøge og samarbejde med en daværende NGO, Fryshuset-DK, der forgæves forsøgte at opsøge de etablerede parter, i politi, kommune og forebyggende PET, for at høre om de ville samarbejde om at hjælpe Peter, og de andre rockere, der havde forladt miljøet samtidigt. Selv om det nationale exit program ikke ønskede at etablere et formelt samarbejde med en NGO om exitopgaven, så formåede Peter alligevel at udvide sin andel i rådigheden over egne livsbetingelser, ved at samarbejde med andre, der hjalp ham på frivillig basis, uden økonomisk støtte.

Som vi skal se, eksemplificeret nedenfor udfyldte vores forskningssamarbejde også Peters exitforløb med ny mening og med handlemuligheder i form af SMS-udvekslinger, fælles oplæg, fælles artikel-produktion og fælles læsning og diskussion af bøger. Vi tog nogle af de almene problematikker op i vores samarbejde; begrebet tillid diskuterede vi eksempelvis med udgangspunkt i Løgstrup (Løgstrup, 1956), og Peters *ekstremt marginaliserede situation* diskuterede vi i relation til psykiateren R.D. Laing (1969) dobbeltbind-begreb og metaforen om at "brænde i helvedes forgård". Peters følelse af udsathed var tilmed særlig ekstrem, eftersom ventetiden og den ekstremt begrænsede andel i rådigheden også ramte hans nærmeste familie, hans gravide hustru og dermed hans store drøm om et familieliv, som havde været en hovedmotivation for at forlade miljøet.

Exitprocesser på kanten af eksistens

Når man forsker i exitprocesser og delvis overskridelse af marginalisering, er det som tidligere nævnt også en vigtig del af forskningen at komme til forståelse med de svære *kropslige følelser af marginaliseringen*, når den er værst, herunder at komme til forståelse med de situationer, hvor en exitkandidat befinder sig i fare for at miste håbet og troen på, at han kan blive en legitim del af vores samfund, samt udforske hvad der alligevel kan være med til at skabe tillid, håb og kon-

krete handlemuligheder, på trods af følelsen af at stå i en situation uden gode handlemuligheder. Med udgangspunkt i social praksisteori var det således en fælles bestræbelse i vores forskningsamarbejde at komme til forståelse med og (re)producere de situationer (moments), der medvirkede til at bevæge ham videre på måder, der delvist overskridede marginaliseringen og følelsen af afmagt, i retning af at blive mere legitim deltager i samfundsmæssige anerkendte fællesskaber.

I vores arbejde med at sætte ord på betydningen af hans ekstremt fastlåste og marginaliserede livssituation, hvordan det føles og opleves ikke at kunne handle for at overskride fastlåsheden "i forgården til helvede", udvidede vi således kritisk psykologi og social praksisteori med teori og begreber fra andre retninger. R. D. Laing (1969) var relevant, fordi vi med ham kunne sætte flere ord på oplevelsen af "grænselandet mellem væren og ikke-væren". Laing beskriver med reference til Bateson følelsen af at befinde sig i en uløselig "ligemeget-hvad-du-gør-kan-du-ikke-vinde" situation, som specielt identitetsnedbrydende (Laing, 1969: 85). Laing omtaler dette som en skak-mat-situation. En sådan skak-mat-situation kom vi undervejs til forståelse med i praksis, bl.a. gennem SMS-udvekslinger mellem undertegnede og Peter et halvt år inde i hans exitforløb. Sammen udvekslede vi således ord om Peters situation og om de svære følelser på grænselandet mellem væren og ikke-væren, "her og nu"-imens han befandt sig i situationen. Peter skrev eksempelvis en dag til mig: "Der er ingen fremtid for mig i jeres verden, når ikke engang jeg kan komme væk herfra" (Peters SMS, 1.9.14). Jeg svarede tilbage med følgende SMS:

"fanget i krydsild mellem grupperinger, pga. at måtte bo [i den tidligere rockerborg], presset økonomisk, fordi told og skat og banken trækker mere end 2/3 af din indkomst, presset til at deltage i en lang række møder lokalt [med kriminalforsorgen,

revisor, kommunen, psykiatrien og politiets exit], som hidtil ikke har givet dig nogle resultater, og tilmed forsøges afpresset af bøller – og hele tiden må leve med frygten om, hvorvidt fredsaftalen holder, og en højgravid kone, der tidligere har været sygemeldt med angst og har brug for at komme videre i tryghed – og så har vi kun nævnt nogle af dobbelthederne." (Lines SMS-svar til Peter)

Med en sådan "just in time"-respons, "på stedet"⁵, lige her og lige nu, mens Peter føler desperationen i situationen, viser jeg en omsorgsfuld opmærksomhed. Jeg viser at jeg ikke er en ligeglad, distanceret forsker. Jeg positionerer mig i stedet i mødet med ham med en medmenneskelighed, der føler med ham og som oprigtigt er interesseret i hans velbefindende og for at hjælpe ham med at overskride den desperate og umulige situation. Dette etiske aspekt udfoldede vi senere teoretisk (jf. Mørck & Hansen, 2015) under overskriften (re)produktion af tillid, når man holder den andens liv i ens hånd (Løgstrup, 1956), dermed arbejdede vi også videre med at undersøge, hvordan konkret man kan (re)producere tillid som del af et exit forløb (Mørck & Celosse-Andersen, 2016).

Vi fortsatte vores samarbejde ved at analysere situationen samtidig med, at vi forberedte oplæg og producerede analyser til papers og artikler. Således arbejdede vi over tid med at komme til forståelse af, hvordan Peters situation var præget af mange modsætningsfulde dobbeltheder. Jeg fik indsigt i, at selv om Peter ikke længere selv var medlem af en gruppe-ring, så befandt han sig som exitkandidat stadig midt i en alvorlig konflikt – bogstaveligt talt midt i en krydsild, hvor der var flere fronter i konflikten (både parter fra det etablerede system og parter fra det tidligere miljø) og at han måtte leve med en overhængende fare for

5 Vi har senere i andre projekter arbejde videre med at sætte ord på det at forholde sig "just in time" som centralt aspekt af forebyggelses metodetilgang (Mørck & Christensen, 2017, Mørck & Østergaard, 2018).

“at blive ramt” og miste ikke bare sin andel i rådigheden over livsbetingelserne, men også hele sit eksistensgrundlag. Jeg lærte ligeledes om de problematiske dobbeltheder i relation til det etablerede system, der i min forforståelse havde figureret som en aktør, der skulle bekæmpe og forebygge bandekriminalitet ved bl.a. at hjælpe exitkandidater videre. Til min overraskelse fandt jeg ud af, at selv om Peter var trådt ud af sin gruppering, så blev konflikterne med det etablerede system ikke nødvendigvis mindre. Han måtte fortsat kæmpe med kontrol og skærpede disciplineringskrav i relation til myndighederne. Selv om han nu var exitkandidat i det nationale exitprogram, så kæmpede han stadig med systemets fortsatte Al Capone-strategi, hvor skat og myndighederne trak i hans indkomst, før han kunne nå at hæve den. Det bevirkede, at han havde et minimum økonomisk rådighed, og dermed blev han også fastholdt i en yderst begrænset handleevne økonomisk. Dette er en alvorlig modsætning i en exitproces, fordi at økonomisk formåen er et af de vigtigste virkemidler, når man skal åbne mulighederne op for at få adgang til en ny bolig. Dette var med til at fastholde ham, så han måtte bo i den nedlagte rockerborg, i et nærområde, hvor det var livsfarligt for ham at færdes. Og han blev mødt med krav om deltagelse i møder med exitkoordinatoren, som han fandt meningsløse, fordi de ikke løste de problemer, han kæmpede med.

Men Peter gav ikke op. Ved bl.a. at engagere sig i forskningen, samarbejde med NGO'er og ved at arbejde med at hjælpe andre, lykkedes det for Peter at holde ud og finde mening, og han fortsatte – nu på femte år – med at deltage aktivt i vores hyppige udvekslinger via SMS og email og i de akademiske forskningsaktiviteter. Det forskningsmæssige engagement ændrede form undervejs – eksempelvis fandt han på at udvide interviews, SMS, og email udvekslingen med indtaling og udveksling af audiologs, når der skete noget betydningsfuldt, som del af den mo(ve)ment-metodologi, som vi sammen

videreudviklede i vores forskningssamarbejde (Mørck & Celosse-Andersen, in press).

Mo(ve)ment metodologi – også et redskab til meta-refleksion

De audiologs, som Peter sendte til mig, var af varierende længde, men typisk omkring 10 minutters tale. Peter indtalte dem på stedet, mens han nærmest stadig befandt sig i situationen, dvs. mens han stadig kunne mærke følelserne og oplevelsen i kroppen (Mørck & Hansen, 2015). Han brugte således også moment-movement-metodologien i hans proces med at reflektere og forstå egne kropslige reaktioner i de komplekse og modsætningsfulde situationer, han befandt sig i, og det at reflektere dem og sende dem til mig – gjorde en forskel form ham – her og nu, i situationen. Her er et eksempel, hvor Peter prøver at komme til forståelse med en ny følelse af usikkerhed og en tilhørende vrede:

“jeg føler mig usikker, og så reagerer jeg ved at overkompensere for det og bliver ekstra vred. Og det bliver jeg opmærksom på i forbindelse med det at tale med Line vedrørende moment-movement [] som jeg nu bruger til at prøve at beskrive situationerne, at det er en vigtig situation, fordi der handler jeg på en måde, som er meget uhensigtsmæssig, og der skal jeg jo lære hvorfor. Hvorfor blev jeg så sur – det har jeg en ide om nu. (Log, 5.6.2014) (Mørck & Hansen, 2015: 282)

Sammen kommer vi til forståelse med, hvordan man kan udholde at være i en så ekstremt udsat og marginaliseret position uden at eksplodere i vrede eller brænde sammen. En af vores analyser fra artiklen handler om, hvordan Peter, uden at det er en bevidst strategi, udvikler og viderefører meningsfulde rutiner med ‘at hjælpe andre’, der samtidig hjælper ham selv med at kunne træde vande og holde ud:

“at engagementet i at hjælpe andre også udløses på disse kritiske tidspunkter i hans liv. Således er handlemuligheden fra Peters side ikke et bevidst

anliggende (Dreier, 2008). (...) Han handler med andre ord ikke med det formål at hjælpe sig selv. Men det at engagere sig i noget meningsfuldt får samtidig en betydning som en overlevelsesmekanisme, der dæmper følelsen af magtesløshed og ensomhed. Denne handlemulighed er overskridende, således at den hjælper ham med at træde vande, at holde ud og til ikke selv at 'gå helt ned'." (Mørck & Hansen, 2015: 287)

I Mørck & Hansen (2015) udforsker vi sammen, hvordan han formår at holde fastlåsheden ud de 10 lange måneder i exit uden bolig, herunder en periode, hvor konen er gravid. Det er først lige efter at hun har født, at de får tildelt indskud til en bolig. Siden da har vi videreført samarbejdet omkring nye forskningsaktiviteter, såsom udviklingen af *Livsfølelseslisten* (forkortet: LFL). Det er et interventionsredskab i relation til forebyggelse af bande-rockerinvolvering (Mørck & Celosse-Andersen, 2016), som han ligeledes afprøver og videreudvikler fra en ny position som mentor for udsatte unge, og som underviser for kursister, der skal opøves i LFL-tilgangen. Gennem deltagelsen fra disse nye positioner, bliver Peter ligeledes til som oplægsholder med vigtig viden og akademiske og pædagogiske kompetencer.

Grænsefællesskaber

Når jeg kigger på disse former for tilblivelsesprocesser, som jeg overordnet udforsker som identitets-transformation, så handler de også grundlæggende om læring af et 'noget', man bliver mere af. Dertil sker der også en delvis overskridelse af de marginale positioner, som man deltager fra, som exitkandidat, som boligløs, osv. Her arbejder vi i forlængelse af teorien om grænsefællesskaber, med Althussers oprindelig marxistisk strukturalistiske begreb om interpellation (Althusser, 1983). Morten Nissen og jeg har gennem tiden videreudviklet interpellationsbegrebet som del af social praksisteori i vores praksisforskningssamarbejde med såkaldt "vilde" sociale projekter, hvor udsatte unge interPELLERES som aktive ansvar-

lige deltagere ideologisk og praktisk gennem deres deltagelse i sammensatte lokalkulturelle fællesskaber (Mørck & Nissen, 2001, 2005). En sådan positiv interpellation forudsætter en samfundsmæssig anerkendelse af den fællesskabende praksis, vi sammen deltager i, en samfundsmæssig anerkendelse (Nissen 2000, 2004) som vi (forskere, praktikere og udsatte borgere) samtidigt (re)producerer gennem forskningssamarbejdet (Nissen, 2012, Mørck, 2006).

Begreberne om interpellation i fællesskaber og anerkendelse som betydningsfuldt middel til konstituering af en legitim og produktiv deltagelse i (forskellige overlappende) fællesskaber, der rækker på tværs af det etablerede system og andre fællesskaber (Mørck, 2006), er også relevant, når vi skal forstå processerne med delvis overskridelse af marginalisering i Peters situation:

"Det her med at blive delagtiggjort i forskellige projekter, det giver mig små følelser af succes – af bekræftelse af, at jeg rent faktisk har noget, som de kan bruge. Altså at jeg har noget at byde på i det her ukendte område, som mit nye liv kommer til at blive formet i. Og der føler jeg, at små succeser skaber flere små succeser. Så det virker rigtig godt. Og der vil jeg prøve aktivt nu at søge flere muligheder for at indgå i flere projekter." (Log, 5.6.14) (Mørck & Hansen, 2015: 288)

Det med 'at blive del af noget' er væsentligt og relevant analytisk, når vi skal forstå betydningen af at blive til som noget nyt og som del af et fællesskab. Disse begreber er med til at nuancere overskridelsen af marginalisering, som ikke værende et 'enten-eller', a la 'nu har du meldt dig ud af bandemiljøet, så er du ikke længere marginaliseret'. Overskridelse af marginalisering og overskridelse af bandeinvolvering foregår som langstrakte processer med mange modsætningsfulde situationer, der er med til at generere små zigzagagtige bevægelser, hvor Peter både delvist overskrider en marginaliseret position og samtidigt (re)produ-

cerer marginalitet (Wenger, 1998) på nye måder, og med et ændret indhold. Deltagelsen i og mellem forskellige fællesskaber kan bevæge en i overskridende retninger, som man selv og andre finder meningsfulde, men samtidig vil personen typisk stadig gennemleve situationer, og det kan være i selvsamme handlesammenhænge og andre sammenhænge, der fastholder ens marginale position (Mørck, 2006: 30). Empirisk så vi ligeledes, hvordan processen hvormed man blive exitkandidat som del af det nationale exitprogram, både kan (re)producere marginalisering, samtidig med at det delvist er med til at overskride exitkandidatens marginale position. Denne slags dobbeltheder er de social praksisteoretiske begreber om interpellation, anerkendelse gennem deltagelse i og på tværs af delvist overlappende (grænse) fællesskaber, gode til at begribe.

Social praksis etik

Når jeg i samarbejde med mange forskelle parter igangsætter praksisforskningsprojekter, som også indeholder og relaterer til andre former for samarbejde (fx udviklingsarbejde, dialogisk formidling, og metodeudvikling), hvor jeg også involverer mig i praksis og skaber noget nyt sammen med andre i mere eller mindre anerkendte og marginale positioner, så kan man ikke bare overtage de rigide etiske forskningsstandarder, vi kender fra datatilsynet. Gang på gang har vi måttet reflektere og overveje, hvad der er muligt og mest etisk i praksis, således har vi været tvunget til at prøve at tænke og udvikle nye standarder for social praksis etik, der bedre passer til disse nye former for praksisforskning, hvor vi alle er multipelt positioneret. Principper for hvordan man så kan gøre, hvad er god etik, hvordan man kan håndtere forskellige dilemmaer, er noget af det, vi vil arbejde videre med i vores forskningsprogram ENGAGE under betegnelsen situeret og social praksis etik. Vi har også tidligere brugt betegnelser som social praksis etik (Mørck & Hansen, 2015) og situeret etik (fx Mørck et

al, 2011), som i begge tilfælde bygger videre på de ovenfornævnte praksisforskningsidealer om fælles interesser og solidarisk deltagende kritik (Mørck & Nissen, 2005).

Sammen med førnævnte Peter, Cand. Pæd. i Pædagogisk Psykologi, Lone Maj Sand Clausen og NGO'en Fryshuset Danmark, har jeg ligeledes produceret en film "Den levede etik". Ideen til filmen opstod, da vi stødte på forskellige etiske dilemmaer, som vi diskuterede og reflekterede på et ph.d.-kursus. Via diskussioner af denne film har vi siden reflekteret etik situeret med vores studerende og ph.d.-studerende her på DPU. Et af de dilemmaer, vi har måttet tage op og reflektere, er de abstrakte etiske regler om anonymitet, og hvordan de blev udfordret i forskningssamarbejdet med Peter Hansen (Mørck & Hansen, 2015). Peter Hansen grinede lidt, da daværende specialestuderende Lone Maj Sand Clausen og jeg udleverede et detaljeret forskningskodes om, hvordan vi ville arbejde med sikker opbevaring og anonymisering af personfølsomme data, hvordan han ville optræde under dæknavn, hvordan han ville blive inddraget som medforsker for dermed at gennemlæse og godkende personfølsomt materiale inden offentliggørelse.

I samarbejdet med Peter opdagede vi hurtigt, at opretholdelse af gængse former for anonymitet og krav til sikker opbevaring af data ville bryde med Peters livsinteresser i at blive aktiv del af en ny verden, herunder hans deltagelse i nye akademiske og andre faglige fællesskaber. Han og vi havde en fælles interesse i at kunne reflektere og dermed kvalificere forskningen sammen med forskere og studerende på universitetet, og med andre, der også arbejdede og interesserede sig for forebyggelse, exit og psykologi. Peter blev hurtigt også inviteret med i andre NGO-sammenhænge uden for universitetet, sammenhænge som jeg også deltog i og reflekterede forskningsmæssigt.

Dette i dansk sammenhæng meget nye bandedeexit-praksisfelt har en almen interesse i, at

han og andre exitkandidater i lignende livssituationer får udvidet deres muligheder for at bevæge sig i retning af at blive til noget nyt, som del af fællesskaber. På den måde kan vi sammen reflektere problemer og muligheder ved gældende praksis, skabe nye erfaringer, således at vi kan udvikle noget nyt, der er samfundsmæssigt produktivt og dermed anerkendelsesværdigt.

Dilemmaet var imidlertid, at når jeg inviterede Peter og andre formers ind på universitetet for at diskutere med studerende og kollegaer, så kunne vi ikke opretholde den slags anonymitet som datatilsynet foreskrev. Selv om han i vores første oplæg og artikel blev omtalt under dækningsnavnet Peter Hansen, så kunne de studerende se hans ansigt, hans tatoeringer, og det var dermed ikke muligt at opretholde en fuldstændig anonymitet, der udelukker genkendelighed. Det at han i forvejen var et kendt navn i såvel politi, exit-sammenhænge og banderockermiljøet, pga. hans tidligere høje position i rockermiljøet komplicerede yderligere anonymiteten. Derfor måtte vi tage de gængse etiske spørgsmål og standarder op til revision, dette ved at diskutere dem situeret i forlængelse af praksisforskningens idealer og i forhold til forskellige konkrete sammenhænge og praksisser: Hvad var egentlig mest meningsfuldt for Peter, nu han var en så aktiv deltager i forskningens processer, var det at blive fuldt ud anonymiseret og reduceret til en blandt flere cases? Var det mest etisk for ham, at jeg som forsker svarer “nej det går ikke” med henvisning til regler om anonymitet og sikker dataopbevaring, når han foreslog at lave audiologs på sin telefon, og sende dem “just in time”, lige når han havde produceret dem på e-mail til mig, selv om vi vidste, at der var sandsynlighed for, at hans e-mail nok stadig blev overvåget af politiet? Hvordan kunne vi organisere vores samarbejde, så det byggede på fælles interesser; eksempelvis interesser om at blive klogere sammen og udvikle praksis, uden at det skete på bekostning af eller skader nogen?

På den måde begyndte vi at reflektere omkring etik situeret og som nogle standarder, vi måtte videreudvikle processuelt. Det “personfølsomme” måtte vi udvikle strategier til at vurdere konkret i samarbejde med medforskerne, i og på tværs af de konkrete sammenhænge, hvor data blev produceret, og hvor det senere eventuelt skulle formidles. Før præsentation af oplæg og publicering af artikler måtte vi konkret afsøge, hvilken empiri som eventuel stadig var for sensitiv og derefter sløre eller udelade dét, som evt. kunne bringe ham yderligere i fare, eller begrænse hans proces med at overskride hans marginaliserede positioner i livet. Vores løsning blev at samarbejde om at producere empirisk baserede prototyper, der konkret reflekterede overskridende handlemuligheder i forhold til konkrete dilemmaer og begrænsninger, i arbejdet med at udforske eksempelvis bande-exit. I regi af vores forskningsprogram ENGAGE har vi ligeledes inviteret Peter ind til seminarer, hvor vi har fået mulighed for at reflektere situeret etik på tværs af forskellige forskningsprojekter og internationalt forankrede samarbejdskonstellationer⁶. Jeg glæder mig til at arbejde videre med udviklingen af situerede standarder for etik i dialog med forskning, der drøfter lignende etiske dilemmaer og handlemuligheder (fx Deuchar, 2015, Swartz, 2011), samt videreudvikle standarderne i samklang med relevante filosofiske tekster om etik (fx Løgstrup, 1956).

Udvikling af Livsførelseslisten som prototype

Et andet område, hvor vi arbejder med udvikling af prototyper af direkte relevans for praksis, er i udviklingen af den såkaldte *Livsførelsesliste*, som også omtales som forkortelsen LFL. Begrebet *prototype* har jeg tidligere skre-

6 Se fx symposium med Nina Hein og Dorte Marie Søndergaard, på konferencen International Society for Theoretical Psychology, ISTP, Tokyo, august 2017: ‘The Ethos of Theorizing’.

vet om sammen med Morten Nissen (Mørck & Nissen, 2005). Det handler om, at man går ind og analyserer en praksis helt konkret empirisk, men samtidig også ser, hvordan den praksis er en model for noget, hvordan den kan pege noget i en retning, hvordan den er et alternativ til noget andet, som der er nogle problemer i. Således er det en måde at udvikle nye bruger-drevne standarder (Nissen, 2016) for en given praksis, som kan være forebyggelsesfeltet, som jeg indledningsvist definerede meget bredt, eller det kan være mere specifikt i forhold til det bandeexit-felt, jeg berørte med casen Peter. I artiklens brede definition af forebyggelse hører bande-exit feltet også ind under forebyggelse, i og med at man bl.a. arbejder med at forebygge at exitkandidaterne falder tilbage i bande-rockermiljøet.

Livsførelsesliste-tilgangen er en sådan prototypisk model og brugerdrevne standard, der kan rekontekstualiseres og specificeres i relation til forskellige praksisfelter og praksisproblematikker.

Udviklingen af Livsførelseslisten som metode, teori og praksis foregår bl.a. i samarbejde med førnævnte tidligere rocker "Peter". Sammen har vi udviklet en LFL-prototype med et tilhørende eksempel på en konkret livsførelsesliste (Mørck & Celosse-Andersen, 2016). Første del af denne oprindelige prototype af livsførelseslisten bestod af en række punkter med det, som Peter fandt meningsfuldt i hans livsførelse, beskrevet med udgangspunkt i det første år af hans exit-proces. Nogle af de gode vaner, der var på den liste, det var sådan noget som at spille squash, hvorigennem han mødtes med "andre civile", samt en ny vane med at etablere to ugentlige pauser på et bibliotek, hvor han kunne fordybe sig i noget af den faglitteratur, vi berørte ovenfor. Et tredje punkt handlede om hans forskningsmæssige aktive deltagelse i fællesskaber (fx på ph.d.-kurser og til tiltrædelsesforelæsninger), hvor han fik mulighed for at møde forskere og studerende, sammenhænge hvor han blev til som

min medforsker og forskerlærling. Deltagelsen i disse sammenhænge inspirerede ham til at forberede sig til at ansøge kvote 2, og senere fik han adgang til selv at blive indskrevet som studerende på universitetet. Den såkaldte positivliste rummede også punkter, vi andre ser som almindelige dele af hverdagen, fx det at få oprettet en NemID. Listen indeholdt således mange gode betydningsfulde aktiviteter og rutiner, der var blevet en mere eller mindre ny del af Peters daglige livsførelse.

Ideen til denne opstilling af de gode, meningsfulde aspekter af Peters livsførelse opstod i den periode, vi hørte om ovenfor, hvor han havde det allerværst, nemlig sommeren 2014. Peter sendte på det tidspunkt mange audiologs til mig, og jeg responderede bl.a. ved at begynde at opliste alt det gode, der faktisk var, i den måde, han førte hans liv på. Dvs. alle hans gode rutiner som han opretholdt, trods de omfattende problemer og dobbeltheder, han samtidig måtte kæmpe med. Jeg sendte listen til ham på en email, og Peter blev så glad, at han printede den ud og hængte den op i sit kontorhjørne i den tidligere rockerborg, hvor han var tvunget til at bo midlertidigt. Han brugte listen til at synliggøre og påminde sig selv om det gode, der faktisk var del af hans daglige livsførelse.

Den anden del af livsførelseslisten, kaldte vi udviklingsdelen. Det var opstillinger af det problematiske, der så at sige "holdt ham fast i" den der næsten utålelige situation, som vi også hørte lidt om tidligere. Altså alt det, der gjorde, at han fik meget lidt søvn (3-4 timers søvn), at han havde mareridt, og at økonomien var en stor hovedpine. Til hver af disse punkter på udviklingslisten tilføjede jeg samtidig overvejelser om handlemuligheder og betydningsfulde personer, der gerne ville hjælpe ham med at overskride de problemstillinger, han var fanget i, således at han følte sig mindre alene med det, bedre kunne sove, og så han kunne forhandle med skat, osv. Dermed blev den anden del af Livsfø-

relseslisten, den såkaldte udviklingsliste også handlingsorienteret med fokus på potentialer for overskridelse af problemerne. (Mørck & Celosse-Andersen, 2016).

Rekontekstualisering af Livsførelseslisten

Som del af et fortsat udviklingsarbejde arbejder vi med at rekontekstualisere LFL-prototypen teoretisk og empirisk. Som led i sådanne rekontekstualiseringsprocesser analyserer vi, hvordan arbejdet med en livsførelseslistergang kan udfolde sig og må omformes som del af nye konkrete praksisfelter, eksempelvis i relation til konkrete indskolingsbørn (se fx Mørck & Østergaard, 2018).

Udviklingsarbejdet og rekontekstualiseringsprocesserne kan ske som del af følgeforskningsprojekter, i såkaldte læringslaboratorier med deltagere forankret på tværs af universitet og praksisområder uden for universitetet (Mørck, Rasmussen, Lyhne, Lund, 2018). Vi arbejder ligeledes med at rekontekstualisere Livsførelseslisten i samarbejde med (tidligere) specialestudenter, bl.a. i relation til SSP (Jørgensen & Guldager, 2016), og nyankomne flygtninge (Von Essen & Ómarsdóttir, 2017). Livsførelseslisten blev som nævnt i første omgang udformet som en prototype med eksempler på alternative, udvidende bandexit-processer, hvor vi delvist lykkedes med at overskride en meget fastlåst og marginaliseret position (Mørck & Celosse-Andersen, 2016). Som led i processen med at konceptualisere det som en prototype, afprøvede vi også LFL i samarbejde med en række kommunale medarbejdere, som senere brugte LFL som brik i udviklingen af 'En vej ind', en indsats for forebyggelse af rocker- og bande-rekruttering. Denne såkaldte Ishøjmodel blev efterfølgende udpeget af Socialstyrelsen, som en af de mest lovende interventioner til bandeforebyggelse i Danmark. Dermed blev LFL også afprøvet af medarbejdere i Ålborg, Halsnæs, og Odense kommune, et forløb der er blevet evalueret af Oxford Research (Oxford Research, 2018).

Vi har ligeledes rekontekstualiseret LFL til indskoling. Når vi rekontekstualiserer LFL til indskolingens praksis, så er der tale om en mere omfattende ændring og videreudvikling af den oprindelige LFL-prototype. Et princip i LFL er at møde borgeren/barnet på deres præmisser. Vi kan eksempelvis ikke bare overføre en LFL-praksis med detaljerede skriftlige lister til en nulte- eller førsteklasseelev. Det ville ikke være at tage hensyn til barnets deltagelsespræmisser. Til indskolingsbarnets LFL har vi så i stedet brugt foto, hvor inklusionspædagogen eksempelvis tager billeder af nogle af de gode situationer, hvor der er gode rutiner og hvor barnet føler sig godt tilpas i skolen. I dialogen og aktiviteterne, både med forældre og børn, bliver vi klogere på de sammenhænge, hvor det går godt, og hvad kan man gøre 'mere af' med det enkelte barn. På LFL's udviklingsliste registreres de situationer, hvor er det er sværere og lidt mere fastlåst. Her beskrives også de konkrete måder, hvormed der er gode erfaringer med at tage ekstra og særlige hensyn, samt hvilke voksne der kan hjælpe barnet.

På den måde blev Livsførelseslisten til et arbejdsredskab til at lave overblik og få indsigt i kontinuitet og ændringer i livsførelsen blandt exitkandidater, udsatte unge og indskolingsbørn. LFL blev til en objektivisering og understregning af de meningsfulde rytmer, som man skulle fortsætte og anerkende, samt en mere fælles og systematisk fælles opmærksomhed på de svære fastlåsheder og dilemmaer, som betydningsfulde voksne sammen med den unge kan arbejde med at overskride. I de institutionelle praksisser udgør LFL et vigtigt alternativ, fordi der mange steder hersker tendens til, at vi primært fokuserer og skriftliggør problemer, og kun i sjælden grad handlemuligheder, set fra borgerens eller barnets perspektiv. Det grundlæggende formål med LFL er gradvist, skridt for skridt, at overskride de dilemmaer, der stresser, og skabe rum til at realisere noget, der giver mening i barnets eller den unges daglige liv.

Fortsat udforskning af helhedsorienteret og fællesskabsbaseret forebyggelse

Nogle af de forskningsinteresser, som jeg med MSO-professor-titlen håber at kunne arbejde videre med er udvikling af og forskning i det man kunne kalde helhedsorienteret, fællesskabsbaseret forebyggelse. Vi håber her at skaffe midler⁷ til at fortsætte forskningen i hvordan inkluderende fællesskabende praksis kan arrangeres så det forebygger marginalisering og overskrider aktuelle samfundsmæssige tendenser til etnisk og social polarisering. Når forebyggelses-indsatser og betydninger på denne måde udforskes helhedsorienteret, er det ligeledes med en forholdsvis åben og nysgerrig undersøgelse af, hvilke sociale problemer, det er der forebygges og/eller overskrides. Som vi så det i artiklen vil problemer nogen gange blive italesat som ensomhed og vrede, og andre gange kan det være svært for de involverede at finde dækkende ord for 'det svære', de gennemgår (som vi så det hos Bilal). I nogle tilfælde er problemerne overordnet defineret som del af interventioner, med tilhørende målsætninger om specifikt at forebygge kriminalitet, radikalisering, 'cross-over' og/eller tilbagefald til bandemiljøet. I andre tilfælde arrangeres fælles aktiviteter uden at man i omtalen af aktiviteterne italesætter de problemer og udsathed, der specifikt forebygges. Denne underbetoning eller ikke-italesættelse af problemer med ord som forebyggelse af bande, radikalisering osv. kan være med til at afstigmatisere de involverede deltagere og dermed i højere grad bidrage til at overskride samfundsmæssige marginale positioner.

Vi så i denne artikel, hvordan forskningsfællesskaber og de dialogiske praksisser rummer emancipatoriske og frigørende potentialer når de arrangeres omkring fælles interesser i at gøre en forskel i forhold problemstilling. Tilsvarende potentialer kan findes i den helhedsorienterede fællesskabende forebyggelse

sespraksis, vi ønsker at udforske. Jeg håber således, at kunne fortsætte samarbejdet med mange forskellige parter, hvor jeg kombinerer praksisforskning, teori- og metodeudvikling med udvikling af meningsfulde dokumentationsformer i samarbejdet med fællesskabende praksisser, for dermed mere systematisk at undersøge den grundlæggende tese, at fællesskabende praksis kan være med til at generere nye følelser af belongning og identitetstransformation for bl.a. formers og andre udsatte unge.

Med nye forskningsprojekter i fællesskabende praksis håber jeg også, at vi vil kunne gensætte og inddrage gode kollegaer i vores forskningsprogram ENGAGE, så vi sammen kan fortsætte arbejdet med at skabe forskning, der bidrager til at menneskeliggøre livsbetingelser således, at de udbredte følelser jeg har berørt med denne forelæsning, eksempelvis mistillid, vrede, ensomhed og udenforskab delvist kan overskrides. Det er således mit mål, at vores kommende praksisforskning fortsat kan gøre en forskel i praksis og ikke mindst løfte den danske forskning i relation til nogle af samtidens store samfundsmæssige udfordringer – forebyggelsen af radikalisering og bandeinvolvering.

Referencer

- Althusser, L. (1983). *Ideologi og ideologiske statsapparater*. Århus: Forlaget Grus.
- Christensen, T. W. & Mørck, L. L. (2017). *Bevægelser i og på tværs af ekstreme grupper og bande- og rockermiljøet: En kritisk undersøgelse og diskussion af "Cross-over"*. Aarhus Universitet.
- Davies, B. & Gannon, S. (2006). *Doing Collective Biography*. Maidenhead: Open University Press.
- Deuchar, R. (2015). Dilemmas, Deceptions and Ethical Decision-Making: Insights from a Transatlantic Ethnographer. Bhopal, K. & Deuchar, R. (2015). *Researching marginalized groups* (s. 62-74). New York: Routledge
- Dreier, O. (1996). Ændring af professionel praksis på sundhedsområdet gennem praksisforskning?

7 Velux hum praxis forsknings-ansøgning.

- Juul Jensen, Qvesel og Fuur Andersen (red.): *Forskelle og forandring – bidrag til humanistisk sundhedsforskning* (s. 113-142). Århus: Philosophia.
- Dreier, O. (2008). *Psychotherapy in everyday life*. New York: Cambridge University Press.
- Haug, F. (1987). *Female Sexualization. A collective Work of Memory*. New York: Verso
- Holland, D. og Lave, J. (2001). *History in Person. Enduring struggles, Contentious Practice, Intimate Identities*. Oxford: SAR-press. James Currey.
- Holzkamp, K. (1998). Daglig Livsførelse som Subjektvidenskabeligt Grundkoncept. *Nordiske udkast*, Årg. 26, nr. 2, 3-31
- Holzkamp, K. (2005). Mennesket som subjekt for videnskabelig metodik. *Nordiske Udkast*, Årg. 33, nr. 2, 5-33.
- Holzkamp, K. (2013). Psychology: Social Self-Understanding on the Reason for Action in the Conduct of Everyday Life. In Shraube, E. & Osterkamp, U (Eds), *Psychology from the Standpoint of the Subject. Selected Writings of Klaus Holzcamp* (s. 233-341). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Højholt, C. (1993). *Brugerperspektiver. Forældres, læreres og psykologers erfaringer med psykosocialt arbejde*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Jørgensen, A. J. & Guldager, R. (2016). *Livsførelseslisten som praksisform og tænkning i gadeplan SSP-regi*. Kandidatspeciale pædagogisk psykologi, DPU, Aarhus Universitet.
- Khawaja, I. & Mørck, L. L. (2009). Researcher positioning: Muslim otherness and beyond. *Qualitative Research in Psychology*, 6, 28-45.
- Kristensen, K. L. & Mørck, L. L. (2016), ADHD Medication and social self-understanding in a Danish Primary School. *European Journal of Psychology of Education*. 31, 43-59 DOI 10.1007/s10212-014-0226-5.
- Lave, J. (1999). *Læring, mesterlære, social praksis*. Nielsen, K. & Kvale, S. (red.). Mesterlære. Læring som social praksis (s. 35-53). Hans Reitzels Forlag.
- Lave, J. (2011). *Apprenticeship in Critical Ethnographic Practice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Laing, R. D. (1969). *Oplevelsens Politik og Paradisfuglen*. Aalborg: Bibliotek Rhodos.
- Løgstrup, K. E. (1956). *Den etiske fordring*. Aarhus: Klim.
- Mørck, L. L. (1995). Praksisforskning som metode, teori og praksis: Praksisforskerens positionering i og mellem handlesammenhænge. *Udkast*, 23 (1), 34-78.
- Mørck, L. L. & Nissen, M. (2001). Vilde Forskningsprocesser: Kritik, metoder og læring i socialt arbejde. *Nordiske Udkast*, 29 (1), 33-60.
- Mørck, L. L. (2003). *Læring og overskridelse af marginalisering: Studie af unge mænd med etnisk minoritetsbaggrund*. København: Danmarks Pædagogiske Universitetsforlag. Ph.D. afhandling.
- Mørck, L. L. & Nissen, M. (2005). Praksisforskning: Deltagende kritik mellem mikrofonholderi og akademisk bedreviden. I: Jensen, T.B. & Christensen, G (red.), *Psykologiske og pædagogiske metoder: Kvalitative og kvantitative forskningsmetoder i praksis* (s.123-154). Frederiksberg: Roskilde Universitets Forlag.
- Mørck, L. L. (2006). *Grænsefællesskaber – Læring og overskridelse af marginalisering*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Mørck, L. L., Carlsen, H. B., Grøndahl, A., Jensen, C. C. & Lerche, I. N. (2011). Etik i kollektivt biografarbejde med mødre til 'børn i vanskeligheder'. *Nordiske Udkast*, 39 (1,2), 39-55.
- Mørck, L. L. Hussain, K., Møller-Andersen, C., Ozupek, T., Palm, A. & Vorbeck, I., (2013). Praxis development in relation to gang conflicts, Copenhagen Denmark. *Outlines*, 14 (2) 79-105.
- Mørck, L. L. (2014) "Learning to live": Expansive learning and mo(ve)ments beyond 'gang exit'. I: J. L. Polman, E. A. Kyza, D. K. O'Neil, I. Tabak, W. R. Penuel, A. S. Jurow ... L. D'Amico (red.). *Learning and becoming in practice: The International Conference of the Learning Sciences* (ICLS vol.1, s. 487-494).
- Mørck, L. L. & Hansen, P. (2015). Fra Rocker til akademiker. *Psyke & Logos*, 2015, 36, 266-297
- Mørck, L. L. (2016a). Alternativer til bande-exit. i Dorf, H. & Jensen, N.J. (red.). *Studier i pædagogisk sociologi* (s. 325-354). Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Mørck, L. L. (2016b). Inkluderende grænsefællesskaber. Bandedinvolvering og bandekonflikter i

- Danmark. i Bjørn Hamre & Vibe Larsen. (red.). *Inklusion, Udsathed og tværprofessionelt samarbejde* (s. 209-226). Frydenlund.
- Mørck, L. L. & Celosse-Andersen, M. (2016). Livsførelseslisten. Omfattende identitetsforandring efter bande/rocker-involvering. *Nordiske udkast*, nr. 2, 2016, 49-67.
- Mørck, L. L., Rasmussen, M. S., Lyhne, M. & Hansen Lund, J. (2018). Viden på arbejde i skolen – læreres og skolepædagogers engagement i problematikker om inklusion. *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, 35, 6-16.
- Mørck, L. L. & Østergaard, M. (2018). Livsførelseslisten i indskolingen – ‘Just in time’-viden som udvidelse af praksis. *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, 35, 30-46.
- Mørck, L. L. & Christensen, T. W. (2017). *Crossover. Bevægelser på tværs af ekstreme grupper, bande- og rockermiljøet*. Aarhus Universitet.
- Mørck, L. L. & Celosse-Andersen, C. M. (in press). Mo(ve)ment methodology. *Annual Review of Critical Psychology*.
- Mørck, L. L. & Khawaja, I. (accepted). Learning to be a good Muslim. Movements beyond gang engagement and radicalization. Book in prepp, – working title: *Situated learning – revisited*.
- Mørck, L.L., Hartvig, K. & Bildstedfelt, C. (2018). New meanings, new communities and new identity? – Former (biker) gang members’ self-representations and self-exposure through dialogic practices. Paper at Eurogang seminar, Juni 2018, Holland.
- Nissen, M. (2000). Practice research: critical psychology in and through practices. *Annual Review of Critical Psychology*. Vol. 2, 145-180
- Nissen, M. (2004). Communities og interPELLerende fællesskaber. Berliner, P (red.): *Community Psykologi* (s. 95-122). København: Frydenlund Grafisk.
- Nissen, M. (2012). *The Subjectivity of Participation. Articulation social work practice with youth in Copenhagen*. Great Britain: Palgrave Macmillan.
- Nissen, M. (2016). Brugerdrevne standarder og pædagogisk ledelse. Skræddersyede teknikker eller prototypiske fortællinger. *Nordiske Udkast*, 2016, 1, 4-26.
- Nissen, M. & Mørck, L. L. (accepted). Situated Generalization with Prototypes – in Dialogical Teaching. (ed.) C. Højholt, E. Schraube. *Subjectivity and Knowledge: Generalization in the Psychological Study of Everyday Life*. Springer
- Swartz, S. (2011). Going deep and giving back: Strategies for exceeding ethical expectations when researching amongst vulnerable youth. *Qualitative Research*, vol 11(1), 47-68.
- Osterkamp, U. (2000). Livsførelse som subjektivt videnskabelig problematik. *Nordiske Udkast*: 5-28.
- Oxford research. (2018). *Evaluering af metoder til forebyggelse af rekruttering til rocker- og/eller bande-grupperinger*. Slutrapport, april 2018. <https://socialstyrelsen.dk/udgivelser/evaluering-af-metoder-til-forebyggelse-af-rekruttering-til-rocker-og-bande-grupperinger>
- Von Essen, L. & Ýr Ómarsdóttir, H. (2017). *Livsførelseslisten som støtteredskab til flygtninge under deres etableringsproces*. Kandidatspeciale pædagogisk psykologi, DPU, Aarhus Universitet.
- Wenger, E. (1998). *Practice Communities*. Cambridge University Press.